

Mihovil Dabo

Austrijska Pula između kozmopolitizma i suprotstavljenih nacionalnih pokreta

Pula do izbora za glavnu ratnu luku Habsburške Monarhije

Odlukom austrijskih vlasti da Pulu učine glavnom ratnom lukom Monarhije i u nju premjeste arsenal iz Venecije, dokončano je višestoljetno životarenje zapuštenog primorskog gradića. Likovna i pisana svjedočanstva kroz čitavo novovjekovlje opisuju nesklad između sjajne prošlosti, ovjekovječene posvuda vidljivim ostacima antike, i neprivlačne svakodnevice, oblikovane iseljavanjem, bolestima i nemarom. Sve do sredine devetnaestog stoljeća, nerijetka su razdoblja u kojima je mortalitet osjetno nadmašivao natalitet, a višekratno je naseljavanje novog stanovništva u razdoblju mletačke uprave isključivim razlogom što grad nije u potpunosti napušten.

Pula postaje ratna luka

Između 1815. i 1848, odnosno u desetljećima nakon Bečkog kongresa kojim je dokončano dugo razdoblje nesigurnosti, uzrokovano Napoleonovim širenjem tekovina Francuske revolucije diljem Starog kontinenta, pomorska je snaga Austrijske Monarhije koncentrirana u Veneciji. Nestankom Mletačke Republike i zauzimanjem njenih teritorija, Austrija je zagospodarila najvećim dijelom jadranskih obala. Ipak, u prvoj polovici devetnaestog stoljeća Monarhija nije izvršila nikakve radikalne promjene u ustroju vlastite mornarice, oslanjajući se uglavnom na mletačko nasljeđe (Balota, 2005; 26–34). Niz građanskih revolucija 1848. godine, koje su na talijanskom tlu poprimile oblik borbe za nacionalnu emancipaciju i ujedinjenje u vlastitu državu, podigao je plimu protuaustrijskog raspoloženja i u Veneciji, u kojoj je privremena revolucionarna vlada preuzela nadzor nad lukom, arsenalom i dijelom ratne mornarice. Iako revolucionarna gibanja ni u gradu na lagunama nisu bila duga vijeka, spomenuti su događaji uzrokovali odluku bečkog dvora da mornaričko sjedište izmjesti iz Venecije na sigurnije područje (Bertoša, 2005; 90).

Uloga Pule u zamišljenom razvoju austrijske ratne mornarice rasla je postupno: još sredinom tridesetih godina devetnaestog stoljeća izrađeni su detaljni građevinski i financijski nacrti o gradnji „pomoćnog arsenala“, jer je uloga Venecije u to doba još neupitna, a radovi su doista i započeli 1846. godine. Planovi su znatno prošireni 1850, kad je Pula prepoznata kao najprikladnije mjesto za željenu novu ratnu luku i arsenal s brodogradilištem

(Isto; 91). Kad je carica Elizabeta, koncem 1856, u nazočnosti Franje Josipa I, položila kamen temeljac brodogradilišta, taj čin nije imao samo simboličko značenje: iako su radovi započeti ranije, u prvoj je polovici pedesetih godina postojala nimalo zanemariva opozicija koja se suprotstavljala izboru Pule, favorizirajući tršćansku luku. Naklonost cara i njegova brata, Ferdinanda Maksimilijana, zapovjednika Ratne mornarice od 1854. godine, novoj je pulskoj luci osigurala prednost pred razvijenijim konkurentom. Konačno, Pula je mornaričku infrastrukturu i ustanove u potpunosti preuzela tek nakon što je nekadašnja glavna ratna luka, Venecija, 1866. pripala Italiji (Perović, 2006; 86).

Urbanistički razvoj Pule kao ratne luke

Pozornost poklonjena Puli u austrijskim planovima doskora se odrazila i u naglom razvoju grada. Široka građevinska aktivnost pokrenula je trgovački i društveni život (Pola, 1886; 65). Iako je intenzivna preobrazba dotadašnjeg zapuštenog naselja u moderan srednjoeuropski grad obuhvatila razdoblje od sredine XIX. stoljeća do 1914. godine (Mandić, 2010; 276), prijelaz u novo doba nije bio trenutani: primarni je cilj bio izgraditi ratnu luku, arsenal za izgradnju i opskrbu ratnih brodova i sustav fortifikacija kojima bi luka bila zaštićena s mora i kopna. Na navedeno se nadovezivala izgradnja vojarni, stanova i raznih institucija, neophodnih za opstanak ratne flote, a tek su potom na red dolazile raznorodne potrebe rastućeg stanovništva, kao zdravstvo, školstvo ili kultura (Perović, 2006; 79). Nagli vojni razvoj i uznapredovalo doseljavanje novog pučanstva stoga su tek s odmakom praćeni razvojem gradske infrastrukture. Blatnjave i nepopločane ulice bile su pulskom realnošću još šezdesetih godina, a do iskorjenjivanja malarije tijekom istog desetljeća, nova ratna luka nije mogla postati privlačnim odredištem (Dobrić, 2003b). Austrijski pomorski oficir Maximilian von Rottauscher u svom opisu Pule kakvu je zatekao 1861. godine nije imao lijepih riječi: grad je bio slabo povezan s unutrašnjošću Austrije, točnije jedina je veza bio parobrod što je dva puta tjedno dolazio iz Trsta, nepopločanim ulicama gacali su seljaci i njihova magarad, a na nedostatak kanalizacije neugodno je podsjećao običaj bacanja otpada kroz prozor (Wiggermann, 2004; 20–21).

Već je koncem šezdesetih godina talijanski povjesničar Tomaso Luciani čitatelju mogao ponuditi znatno privlačniju sliku Pule, obogaćene školama na njemačkom i talijanskom jeziku, poštanskim i telegrafskim uredom, muzejom, kazalištem i javnim šetalištima s drvoredima. Dodaju li se tome trgovine ispunjene svakovrsnom robom, hoteli, gostionice, pivnice, kavana... napredak je očit (Luciani, 1876; 17). O nastavku razvoja vojnog i civilnog dijela Pule svjedoče brojne fotografije s prijelaza stoljeća, kao i do

XXI. stoljeća očuvani, premda mahom oronuli, dijelovi grada. Osnovne su se konture polustoljetnog razvoja očitovale kroz širenje grada na prostrano područje izvan dotrajalih gradskih zidina, koje su kao bespotrebna prepreka doskora uklonjene. Oblikovanje komunalne infrastrukture i saniranje nezdravih područja do konca je austrougarskog razdoblja kasnilo za galopirajućim razvojem, ali uspjesi u poboljšavanju životnih prilika su neporecivi (Krizmanić, 2010; 144).

Ipak, ne treba zaboraviti kako je nova uloga namijenjena gradu, taj neporecivi uzrok naglom bujanju urbanog tkiva, ujedno ponekad postavljala nemale zapreke njegovu nesmetanom razvoju. Pojas zabrane gradnje oko vojnih građevina doprinio je neobičnoj „raštrkanosti gradskog organizma“ (Isto, 144). Također, Pula je u gospodarskom smislu potpuno ovisila o carskoj i kraljevskoj mornarici, nemajući spomena vrijedne industrije van mornaričkog arsenala (Bertoša, 2005; 103).

Stara i nova Pula

Novi urbani razvoj zarana je određen trima koncepcijama, do danas vidljivima na mapama grada. Izgradnja novih stambenih objekata i prateće infrastrukture za mornaričke časnike i kvalificirane arsenalske radnike, pripremljena detaljnim planovima i projektima, neskriveno je povezana s položajem Arsenala, odnosno s njegovom prvotnom shemom (Krizmanić, 2010; 146). Iako se ona kroz desetljeća mijenjala, koncepcija je zadržana, a građevine i prometni sustav novonastalih gradskih četvrti pravilnim su rasterom odražavale vojnički duh i disciplinu (Isto; 156). S druge strane, gradska uprava kao osnovne je odrednice u širenju grada izvan povijesnog opsega preuzela stoljetne cestovne pravce i preživjele linije antičkog agerata te spomenutu zabranu gradnje oko vojnih objekata. Doda li se tome nepostojanje sveobuhvatne urbanističke sheme i prepuštanje inicijative građevinskom poduzetništvu koje se češće vodilo ekonomskim no estetskim razlozima ili uklapanjem novogradnji u skladnu sliku razvijajućeg grada, ne začuđuje što četvrti nastale pod nadležnošću lokalnih vlasti ponekad odlikuje „urbanistički nered“ (Isto; 160).

Povijesna jezgra grada dijelom je očuvala nekadašnji izgled, ali uz neizbježno prilagođavanje novim prilikama. Uklonjene gradske zidine doskora su dijelom zamijenjene novim zidom, bitno drugačije namjene. Dok je nekadašnji bedem služio zaštiti grada, novi je zid, dužine gotovo dva kilometra, zakrivao novonastali Arsenal i vojnu luku (Duda, 2000; 105–106). Najstariji dio grada nije bio vidljiv ni na dijelu obale namijenjenom trgovačkoj luci, do kojeg nisu dopirale nove zidine, jer je ondje vremenom podignut niz reprezentativnih, modernih zdanja.

Arsenalski zid nije bio jedino što je razdvajalo stari i novi, austrijski dio grada. Dok su se prema zapadu novi gradski dijelovi nastavljali na povijesnu jezgru, do *austrijske* se Pule moralo proći dugim bulevarom, ukrašenim ravnomjerno zasađenim drvećem, ali istovremeno nalik klancu, omeđenom spomenutim zidom i djelomično otklesanim brežuljkom. Štoviše, početak je ovog šetališta duže vremena bio zatvoren metalnom kapijom (Yriarte, 1999; 45). Konačno, ni nazivi ulica nisu bili usklađeni, odražavajući tako suprotstavljena shvaćanja o identitetu grada: gradska se uprava pri imenovanju ulica većinom usredotočila na imena imanentna rimskoj i mletačkoj povijesti, bliska talijanskom nacionalnom svjetonazoru. Uočljiv kontrast pružale su ulice nazvane prema željama zapovjedništva Mornarice, uglavnom imenovane prema osobama i događajima iz novije austrijske prošlosti, k tome još i s dvojezičnim, odnosno njemačkim i talijanskim natpisima (Zuccoli, 1970; 437).

Namjernik što bi doputovao u Pulu na jednom od ranije spomenutih parobroda tršćanskog Lloyda, već je sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća mogao, dok je brod uplovljavao u luku, promatrati znatno drugačiju panoramu od stoljećima neizmijenjene: „golemi arsenali nalaze se na desnoj strani, zgrade ministarstva mornarice u sredini a veličanstvena arena na lijevoj strani“ (Yriarte, 1999; 37–38). Raznorodne su sastavnice grada mogle zaintrigirati zainteresiranog putnika: očuvani rimski spomenici, pod mletačkom dominacijom oblikovan stari dio grada, „reprezentativna očitovanja industrijskog duha modernog vremena“ (Isto; 38).

Svjedočanstva o novom karakteru višeslojnog grada iznimno su zanimljivo štivo. Uzdižući jedan i istodobno se kritički osvrćući na drugi dio grada, ona su prvenstveno potvrda shvaćanja, upravo tih godina uobličenog u poznatu frazu, kako ljepota leži u oku promatrača. Citirani francuski putopisac, Charles Yriarte, podcrtao je talijanski *bouquet* starog dijela grada, dok ga se znatno manje dojmila dosada što je izbijala iz čistoće i urednosti novih, vojnih četvrti (Isto; 45). Njemu usuprot, nepoznati sastavljač monografije *Pola: seine Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, u kojoj se zrcali shvatljiva ali nerealna namjera austrijskih vlasti da budući razvoj Pule podčine širim, općeaustrijskim potrebama, izbjegao je šarmu stare jezgre, vidjevši u njoj tek splet nezdravih, siromašnih kućeraka što su oskudijevali svjetlom i zrakom. Zgrožen njihovim strmim, mračnim, drvenim stepeništima, niskim prostorijama i, iznad svega, ogavnim smradom starosti, nije se libio zaključiti kako ove zgrade ni približno ne ispunjavaju suvremene građevinske ni zdravstvene zahtjeve te predstavljaju prepreku sanaciji i uljepšavanju grada. Ne želeći osporiti ljepotu jedne od povijesno značajnih zgrada, komunalne palače, nije propustio primijetiti kako u Monarhiji teško da postoji grad, po značenju blizak Puli, u kojem bi u tako uskom

prostoru bili sabijeni činovnici gradske i općinske uprave. U omalenu su zgradu zgurani kotarsko poglavarstvo, kotarski sud, općinski službenici i stražarnica redarstva, u izrazitom kontrastu spram nedaleke monumentalne zgrade zapovjedništva Mornarice (Pola, 1886; 38). Hermann Bahr je pak, krećući iz Trsta na svoje *Dalmatinsko putovanje* (Bahr, 1991), ostao imun na sve mlađe od antike: kraj impozantne Arene i ostalih rimskih ostataka, „cijeli taj nečisti žuti grad izgleda kao da je samo naslikan“ (Isto; 30).

Društvo

Struktura stanovništva i neprekidne migracije

Postupno prerastanje Pule u moderan srednjoeuropski grad odražavalo se i u rastu privlačnosti nekoć zapuštenog primorskog mjestašća novom stanovništvu. Loši zdravstveni uvjeti, izrazito oskudna urbana infrastruktura, općenita neprivlačnost novog okruženja... raznoliki su razlozi zbog kojih će u Puli tek od druge polovice šezdesetih godina devetnaestog stoljeća započeti naglo povećavanje broja stalno naseljenih žitelja, neovisno je li riječ o čitavim obiteljima ili pojedincima. Naime, u prethodnom razdoblju nova ratna luka svakog je mjeseca opskrbljivana novom smjenom kvalificiranih radnika, nesklonih trajnom preseljenju (Bertoša, 2005; 95).

Rast je stanovništva, uzimajući u obzir čitavo razdoblje od 1850. do 1914. godine, vjerojatno nadmašivao i najsmjelije pretpostavke austrijskih vlasti: prvim građevinskim radovima na prostoru budućeg Arsenala moglo je svjedočiti tek nešto više od tisuću stanovnika, a respektabilno utrostručenje do 1857. (Duda, 2000; 105) samo je navijestilo uspon u narednim desetljećima. Oko 1880. Pula ima preko 25 tisuća žitelja, zbroje li se civili i vojska (Popolazione, 1881; XIII), a 1910. njihov se broj popeo na gotovo šezdeset, odnosno sedamdeset tisuća, pribroje li se okolna sela koja su ulazila u granice porezne općine (Nozione, 1912; 12).

Prvih desetljeća pulskog razvoja, stanovništvo je ponajviše pritjecalo iz same Markgrofovije Istre (Pola, 1886; 65), a njihov je udio u narastajućem pučanstvu i kasnije ostao visok. Osim toga, nezanemariv je dio doseljenika dolazio iz Trsta, Goričke i Dalmacije, kao i iz sjevernog dijela Kraljevine Italije, odnosno Istri bliskih krajeva te se može pretpostaviti kako je razdoblje njihove prilagodbe novom zavičaju bilo razmjerno kraće nego kod onih koji su u Pulu prispjeli iz udaljenijih pokrajina Austro-ugarske ili čak drugih europskih zemalja.

Već je spomenuto kako je prometna povezanost Pule s ostatkom Pokrajine, ali i ostatkom Monarhije, pratila razvoj grada i narastajuće potrebe. Uz sve bolju parobrodarsku povezanost i željezničku prugu koja je nakon 1876.

nemalo olakšavala i ubrzavala komunikaciju, jedno je znatno jednostavnije prometalo utjecalo na osebujnu sastavnicu pulskih migracija: neiscrpan izvor nekvalificirane radne snage, manualnih brodogradilišnih radnika, bila su okolna sela Puljštine. To se seosko stanovništvo u prvome razdoblju uopće, a ni kasnije u potpunosti, nije nastanjivalo u Puli. Čineći specifičnu društvenu skupinu „jednodnevnih migranata“ (Bertoša, 2005; 95), na neki su način bili razapeti između nove poslovne sredine, koja je jamčila stabilan mjesečni prihod te općenito veću sigurnost egzistencije nego li tradicionalni seoski način privređivanja, i rodni sela u koja su se predvečer vraćali. Njihov svakodnevni put prema Arsenalu, podlozan vremenskim prilikama i upitnoj kvaliteti prometnica, uvelike je olakšan povećanom dostupnošću novih ili polovnih bicikala (Horvat Kiš, 2002; 187).

Vrijedi spomenuti kako se dio obližnjeg seoskog stanovništva vremenom stao naseljavati u gradu ili podizati vlastite, skromne kućice, udružene u nova prigradska naselja, okružene omanjim komadom zemlje, obrađivanje kojega je nesumnjivo doprinosilo popravljaju obiteljskog standarda (Balota, 2005; 61), ali je istovremeno prenosilo, fizički i mentalno, dio seoske sredine koju su novi građani netom napustili. Oni, pak, radnici koji su nastavili svakodnevno putovati, neizbježno su doprinosili ubrzanju modernizaciji sela, rastačući ustaljene, stoljetne strukture. Konačno, sve veća okrenutost seoske poljoprivredne proizvodnje narastajućim gradskim potrebama također je mnogostruko doprinosila preobrazbi južnoistarskog ruralnog kraja (Bertoša, 2003; 181).

Društveni slojevi i uvjeti života

Prostorno širenje grada bilo je najuočljivijim pokazateljem ubrzanog porasta stanovništva, ali topografske su promjene odražavale i novonastale, nikako jednoobrazne, uvjete koji su oblikovali pulsku društvenu svakodnevnicu. Na prijelazu osmoga u deveto desetljeće devetnaestog stoljeća, veći dio stanovništva živi u prosječno četveročlanim obiteljima, ali nemali je broj i samaca. Naime, radništvo što je doseljavalo u Pulu, privučeno mogućnošću zaposlenja, često nije pronalazilo stalan posao, a time ni siguran izvor prihoda. Ne želeći riskirati, sa sobom nisu dovodili svoje obitelji, zbog čega su u novoj sredini, barem statistički, funkcionirali kao samci (Popolazione, 1881; XVI). Osim njih, samaštvo je prevladavalo i u novim četvrtima u kojima su popisivani pripadnici žandarmerije, strojarski naučnici i novaci mornaričkih postrojbi (Isto; XVIII). Srednja je dob stanovništva bila vrlo niska. Prosječni je stanovnik Pule 1881. imao 26 godina, dok je po prilici trećina žitelja bila mlađa od 14 godina (Dobrić, 2003a; 33), što svakako valja uzeti u obzir pri tvrdnji kako je u isto vrijeme oko 44% pučanstva

radno aktivno, jer ukazuje kako udio neaktivnog stanovništva bitno opada, izuzmu li se djeca (Popolazione, 1881; XXI).

Gradske su četvrti, kako proizlazi iz dosad izloženog, bile oblikovane prema društvenom položaju onih koji su ih nastavali. Sukladno, i uvjeti su života bili nejednaki te su u brzo razvijajućem gradu neizbježno supostojali dotrajalost i suvremenost, siromaštvo i zavidan standard. Spominjani novi kvartovi, oplemenjeni u jednakoj mjeri primjerenom infrastrukturom kao i zelenilom ili širokim prometnicama, predstavljali su svijetli primjer napretka, ali rast dijelova onodobne Pule namijenjenih radništvu nije bio popraćen shodnom regulacijom bujajuće urbanizacije. Ondje se higijenski i sanitarni uvjeti nisu mogli mjeriti s kvalitetom života u bogatijim četvrtima (Dukovski, 2010; 176). Ilustrativan primjer pruža dio grada na brežuljku sv. Martina kraj Arene, zbog brojnosti hrvatskog življa nazvan *Croazia*. Siromašnu su, nečistu četvrt ispunjavale skromne stambene zgrade namijenjene radništvu, a nedostatak kanalizacijskog sustava neprikladno se nastojalo nadomjestiti izgradnjom nekvalitetnih septičkih jama. Predviđanja iznesena u monografiji iz 1886. (Pola, 1886; 60) pokazala su se ispravnima već nekoliko godina kasnije. Naime, drevni izvor pitke vode (poznat kao Karolina ili Nimfej), koja i inače nakon jačih kiša nije bila iskoristiva zbog miješanja sa zemljom (Isto, 59), napajao se upravo podzemnim vodama što su tekle pod gusto naseljenim radničkim predjelom grada. Propusnost septičkih jama uzrokovala je zagađenje izvora i epidemije trbušnog tifusa s velikim brojem oboljelih (Rudelić, 2005; 804).

Stanarina je, usprkos skromnim životnim uvjetima, odražavala kapitalističke društvene odnose, odnosno ovisila je o stalnoj potražnji: stanodavci su za često neadekvatne stambene prostore tražili do trećine prosječne radničke plaće (Dukovski, 2010; 176). K tome, skromni su prihodi natjerali velik broj radničkih obitelji da ionako skučen stan podjele s kakvim neoženjenim podstanarom, koji bi spavao u kuhinji ili dnevnoj sobi. Nedokaziva je, ali nikako i nevjerojatna, tvrdnja kako je takva navada, makar povremeno, ostavljala posljedice „u moralnom smislu“ (Pola, 1886; 78).

Društveni odnosi i dodiri

Staro i novo stanovništvo, trajno nastanjeni i privremeni žitelji, doseljenici iz susjednih sela i najudaljenijih austrijskih pokrajina, pripadnici plemstva i seljački sinovi, visokoškolorani kadrovi i nepismeni nadničari... iz godine u godinu sve brojnije pučanstvo doista je svojom heterogenošću bilo lako prisposodljivo „malom Babilonu“ (Dobrić, 2003a; 56). Ipak, svakodnevni se život, jednako poslovni ili društveni, temeljio na komunikaciji kojom je dominirao talijanski jezik. Dok je njemački bio rezerviran za pripadnike mornarice i vojske, položaj je hrvatskog jezika u gradu bio jednak kao i u

čitavoj pokrajini. Ograničen na privatnu sferu, na uporabu u obiteljskom krugu i siromašnijim gradskim četvrtima, u javnom životu nije imao ulogu razmjernu broju stanovnika hrvatskih korijena.

Vladajući krugovi u Puli i Istri, nositelji nacionalno isključive politike koja se temeljila na isticanju ekskluzivno talijanskog karaktera poluotoka, gorljivo su se suprotstavljali nastojanjima hrvatskih i slovenskih političkih pregalaca koji su težili za općenitom, a time i jezičnom, jednakopravnošću. Tvrdnje o talijanskoj kulturi kao superiornijoj i predodređenoj za širenje modernizacijskih tekovina među amorfnom slavenskom masom u istarskom zaleđu, uporište su nalazile u vjekovnoj podjeli na romanske gradiće i uglavnom slavenska sela. Građanska i talijanska kultura smatrane su sinonimima, a prelazak među gradsko stanovništvo i prihvaćanje talijanskog jezika kao uporabnog često je u kratkom roku dovodio do talijanizacije i zanemarivanja tradicionalnih seoskih vrijednosti, oličenih upravo u „slavenskom“ jeziku.

Opisani proces neizostavna je prizma kroz koju se moraju promatrati rezultati austrijskih popisa stanovništva, suviše često interpretirani bez zadržke u publicističkim i historiografskim radovima. „Uporabni jezik“ (*Lingua d'uso*, *Umgangssprache*) popisivanog stanovništva pogrešno je metonimijski zamjenjivati materinskim, a još je veća pogreška smatrati ga metaforom nacionalne pripadnosti. Rasprostranjenost talijanskog jezika u Puli bila je velika i njime se vjerojatno služilo više od 40% stanovnika (Bertoša, 2005; 109), ali navedena činjenica svjedoči isključivo o njegovoj prestižnoj ulozi sve do konca devetnaestog stoljeća. Osim toga, spomenuta kategorija ne pruža uvid u zasigurno raširenu dvojezičnost o kojoj, među ostalim, svjedoči pojava hrvatskih novina na talijanskom jeziku *Il Diritto Croato* (u Puli od 1888. do 1894) te hrvatsko-talijansko-njemačkog lista *Omnibus* (od 1904. do 1912) (Dobrić, 2003a; 34). I govornici njemačkog jezika, iako većinom pripadnici povlaštenog sloja stanovništva, nisu se mogli othrvati učenju specifičnog talijanskog narječja koje se upotrebljavalo u Puli (Arambašin, 1996; 217). Možda u upravo iznesenom treba tražiti korisnu dopunu dvama, inače podudarnim, opisima Puljanki što su o podnevu hitale prema vratima brodogradilišta, noseći ručak svojim muževima, braći i sinovima, radnicima u Arsenalu. Iako je znatiželjni Franjo Horvat Kiš, prateći užurbanu kolonu, zabilježio kako je njeno ishodište u dijelu grada „gdje stanuje gotovo isključivo naš svijet“ (Horvat Kiš, 2002; 160), Paula von Preradović prisjećala se kako su te iste žene, hodajući u grupicama, „razgovarale glasno i veoma brzo talijanski“ (Arambašin, 1996; 195).

Austrijska je književnica i unuka poznatoga hrvatskog pjesnika istom prigodom svjedočila i karakterističnom susretu, zapravo mimoilaženju, pripadnicâ dvaju supostojećih društvenih skupina. Cesta uza zid Arsenalu,

kojom su žurile radničke supruge, ujedno je služila kao šetalište dobrostojećim gospođama, njihovoj djeci i dadiljama. Do određene su mjere i šetačice i supruge Arsenalaca pripadale istom, najbrojnijem dijelu stanovništva: onom koji je ovisio o vojnom proračunu (Dobrić, 2003b; 40). Dokolica jednih i užurbanost drugih ipak su svojevrsno svjedočanstvo o ustaljenim, ali različitim ritmovima zasebnih slojeva pulskog stanovništva.

Društvene razlike bile su neizbježne od najranije dobi. Kasniji poznati austrijski književnik Franz Karl Ginzkey možda je i nehotice ostavio svjedočanstvo o njima, opisujući vlastito djetinjstvo u Puli. Na suprotnoj strani čistine koja se prostirala oko kuće u kojoj je živio, nalazile su se skromne radničke nastambe. Djeci Arsenalaca što su u njima obitavali, livada je, kao i malenom Franzu, predstavljala idealno igralište, zgodimice pretvarano u poprište nimalo bezazlenog nabacivanja kamenjem na austrijskog dječarca koji je od njih odudarao odjećom, jezikom i odgojem. Nakon bezuspješnih pokušaja pariranja napadačima, mlada se povlačio u osamu svoje sobe i posvećivao čitanju (Arambašin, 1996; 218). Ginzkey je, vjerojatno, opis okršaja s radničkim potomstvom dokončao slikom mališana uronjenog u literaturu kako bi istaknuo svoju djetinju strast prema knjigama, ali navedeni fragment zorno ukazuje na neizbježnu razliku u životnim uvjetima. Iako su u igri na cesti ili livadi djeca bila jednostavno djecom, doduše neka počesljana i uredna, a druga musava i odrpana, okviri djetinjstva bili su određeni društvenom pripadnošću njihovih obitelji. Ginzkeyeva vlastita soba, k tome ispunjena knjigama, brojnoj pulskoj djeci predstavljala je nedostižan luksuz. Oskudno obrazovani, živjeli su tiskajući se u skromnim stančićima sa svojim obiteljima i zasigurno među njima valja tražiti one derane na koje je, kao na nezanemariv problem, ukazivano još sredinom osamdesetih godina devetnaestog stoljeća. U dječacima bez nadzora koji su se povlačili po gradskim ulicama, igrali za sitan novac i dodijavali prolaznicima ometajući promet, neznani je autor vidio skorašnju prijetnju gradskoj sigurnosti, čim se dokona omladina pretvori u odrasle dangube. Nije teško zaključiti što se impliciralo proširujući upozorenje na odrastanje besposlenih djevojčica, „u drugom smislu, naravno“ (Pola, 1886; 63).

Koje desetljeće kasnije, u godinama pred Prvi svjetski rat, Pula je mnogim karakteristikama dosegla standard srednjoeuropskih gradova pa ne treba sumnjati kako je pulsiranju urbane svakodnevice pridonosio i neizbježni polusvijet, što je barem djelomice potjecao od nekadašnjih malenih uličara. Dok se šetao starogradskom jezgrom jedne ljetne subotnje večeri, tek koji tjedan prije izbijanja rata, namjernik nije mogao izbjeći osebujni ugođaj što ga je stvaralo šaroliko mnoštvo u potrazi za zabavom:

Ovdje tamburice, ondje harmonika, a iza umazanih zavjesa na prozorima otvorenim izviruju sumnjiva i sumnjičava ženska lica.

I kamogod zaviriš u većini je vojnik i mornar carski. Vojnik, žena; vojnik, dvije žene; dva vojnika, jedna žena... i kakav-god pljesnivi kut ima svoje bure, na buretu lojana svijeća, a oko bureta se mota čovjek, koji toči i ljudi, koji piju (Horvat Kiš, 2002; 152).

Navedeni odlomak ukazuje na sveprisutnost pripadnika vojske i mornarice, odnosno „modrih odora“, koja je toliko nervirala Jamesa Joycea za njegova kratkotrajnog boravka u „pomorskom Sibiru“ početkom dvadesetog stoljeća (Arambašin, 1996; 424).

Dio stanovništva kojem zbog društvenog položaja nije dolikovala, a vjerojatno ni odgovarala, opisana razbibriga sitnog građanstva i obične vojske, zabavu i opuštanje je tražio u kavanama i društvenim domovima. Austrijski su se časnici tijekom prvih dvaju desetljeća razvoja nove ratne luke morali zadovoljiti skromnim mogućnostima druženja i razmjene informacija, ali izgradnja Mornaričkog kasina (*Marine-Kasino*) podvukla je simboličnu crtu pod početno razdoblje izgradnje Pule (Höbelt, 1987; 725). Izgrađen između 1870. i 1872. na poticaj ondašnjeg zapovjednika Mornarice, Wilhelma von Tegetthoffa, i pod pokroviteljstvom cara Franje Josipa I, Kasino je u potpunosti ispunio inicijatorovu zamisao „poboljšavanja neprijatnih društvenih odnosa u Puli“ (Dobrić, 2003b; 40), postajući ubrzo središnjim susretištem časnika i službenika Mornarice i vojske. Broj članova istoimenog društva (*Marinekasinoverein*) neprekidno se povećavao pa je nakon četrdesetak godina pretijesna prvotna zgrada morala biti zamijenjena novom, sačuvanom do danas (Isto; 41).

Austrijski časnici, navikli na *mitteleuropske* standarde društvenog života, u Kasinu su, uz restoran, plesnu dvoranu i knjižnicu, dobili i suvremenu kavanu, prvu u Puli, redovito opskrbljivanu novinama na više jezika. Kako je mornaričko sastajalište bilo namijenjeno vojsci, stasalo pulsko civilno građanstvo sastajalo se u kavanama u starom gradu ili na obali. Popularnost ovih okupljališta rasla je s porastom stanovništva te ih je 1891. već bilo 14. Neke od njih prvenstveno su bile određene društvenim položajem gostiju te se, primjerice, kavana kraj tržnice reklamirala kao „sastajalište trgovačkog staleža“, dok je u drugima prevladavao nacionalno-politički naboj (Isto; 42).

Pulski društveni razvoj, ima li potrebe naglašavati, nije dosegnuo razinu najvećih austrougarskih i europskih gradova, ali je nesumnjivo pratio suvremene tokove. Početkom dvadesetog stoljeća, nekoć blatnjavim prometnicama jurio je tramvaj, građani željni informacija mogli su ih potražiti u nekoliko dnevnih ili tjednih tiskovina, a oni u potrazi za zabavom mogli su se raznoditi u kinodvoranama, kazalištu ili koturaljkalištu, dok su putnici mogli pronaći prikladan smještaj u nekom od hotela. Napredak u poboljšavanju

vodovodne i kanalizacijske mreže, kvalitetne poštanske i prometne komunikacije... šezdesetogodišnji napredak grada bio je u svakom pogledu izuzetan.

Nacionalne i političke podjele

Nezaustavljivi rast Pule utjecao je na jačanje želja pojedinih skupina stanovništva da steknu, odnosno očuvaju dominantni položaj u upravljanju gradom ili se barem politički i nacionalno emancipiraju. Definiranje triju osnovnih grupa žitelja – građana, časnika i mornaričkih službenika te radništva – pomaže u oslikavanju pulske političke arene, ali nacionalna i stranačka mobilizacija počivala je na znatno kompleksnijem temelju.

Osjećaj kako gradskom stanovništvu tek predstoji srastanje u jedinstveno društveno tkivo, drugim riječima da građanstvo i vojni ili mornarički službenici žive gotovo u potpunosti odijeljeno jedni od drugih, izražen sredinom osamdesetih godina devetnaestog stoljeća (Pola, 1886; 66), nije prevladan do konca austrijskog razdoblja upravljanja Pulom. Dodiri su, naravno, postojali. Bili su, štoviše, neizbježni, a život je uvjetovao svakodnevnne poslovne i društvene kontakte. Država je, kroz raznolike potrebe ratne mornarice, bila daleko najveći poslodavac i mnogi su pulske privatnici svoju egzistenciju mogli zahvaliti postojanju ratne luke. Poslovni su i društveni odnosi ne jednom ojačavani i ženidbenim vezama. Ipak, postojanje „dva grada u jednom“ (Wiggermann, 2003) bilo je lako uočljivo, a očitovalo se ponajprije u političkim sukobima.

Kako je spomenuto, civilna vlast u gradu bila je u rukama talijanske nacionalno-liberalne stranke koja je upravljala i Markgrofovijom Istrom preko Zemaljske vlade i sabora. Lokalnu je politiku talijansko građanstvo oblikovalo sukladno pokrajinskim odnosima, dakle zamjenjujući iredentistički idealizam uklapanjem, u razdoblju nakon viške bitke (1866), u okvire austrijskog parlamentarnog sustava koji im je omogućavao dominaciju nad netalijanskim stanovništvom provincije, brojnijim ali nedovoljno osviještenim. Do sukoba s predstavnicima Monarhije – na razini Austrijskog primorja bio je to tršćanski Namjesnik, a u Puli vodeće osobe iz vojnih i mornaričkih krugova – dolazilo je isključivo kad bi njihov dominantni položaj bio na neki način ugrožen (Wiggermann, 2004; 190–363). Borba za očuvanjem prevlasti bila je neizbježna zaogrnutu u plašt očuvanja navodnog isključivo talijanskog karaktera Pokrajine. Talijanska historiografija iz prve polovice dvadesetog stoljeća nekritički je, tumačeći političke i nacionalne odnose u Istri, preuzela navedene floskule (Benussi, 2002) te je dugogodišnja neometana vlast talijanskog građanstva nad Istrom prikazivana kao grčevita borba za nacionalnu opstojnost.

Pulski stranački život također je bio obilježen kompromisom između nastojanja predstavnika imućnoga talijanskog građanstva da gradom upravljaju jednako autonomno kao i Pokrajinom te suprotne težnje vojnog i mornaričkog vrha za stjecanjem što većeg udjela u lokalnoj upravi. Ostavimo li po strani radništvo, koje se na prijelazu stoljeća također počinje s uspjehom politički organizirati, stranačka su suprotstavljanja dodatno zakomplicirana jačanjem hrvatskog političkog pokreta u Puli. Sve do devedesetih godina devetnaestog stoljeća, Hrvatsko-slovenska narodna stranka nije uspijevala proširiti svoje djelovanje u Puli. Dugotrajni je proces širenja nacionalne svijesti među istarskim Hrvatima na najveće prepreke nailazio u krajevima pod većim utjecajem talijanskog građanstva. Ako se tom utjecaju teško moglo izbjeći u zaleđu zapadnoistarskih gradića, može se pretpostaviti koliko je bio prisutan u najvećem istarskom gradu. Višegodišnji samoprijegorni rad Matka Laginje, koji se 1891. nastanjuje u Puli, rezultirao je očitim jačanjem nacionalne mobilizacije među hrvatskim žiteljima, a osim u periodičnim izbornim aktivnostima, ogledao se i u pojedinim sastavnicama društvenog života, podložnima grupiranju prema političkom i nacionalnom opredjeljenju.

Zagovornik nadnacionalnog, kozmopolitskog prožimanja stanovništva Pule, dakle procesa što su ga, nikako bez vlastitog interesa, priželjkivali predstavnici austrijskih vladajućih krugova, sredinom osamdesetih godina devetnaestog stoljeća čudio se što su vlasti u Puli zadržale politički pravac svojstven ostalim istarskim gradićima, odnosno pokrajinski partikularizam, premda svoj razvoj mogu zahvaliti carskoj i kraljevskoj Mornarici (Pola, 1886; 87). Iako se predviđen rast broja i uloge raznolikih društava u idućih tridesetak godina ostvario, očekivanje kako će kroz njih doći do zbližavanja i stvaranja jedinstvenog građanstva pokazalo se neutemeljenim optimizmom. Ranije spominjani Mornarički kasino ostao je rezerviran za pripadnike Mornarice, a odanost općedržavnim idealima, imanentna pripadnicima vojske, u očima talijanskog građanstva poprimala je oblik perfidnog „austrijakantstva“ (Lauro-Aiello, 1931; 68). To se građanstvo okupljalo u vlastitim društvima i kavanama, izdavalo i čitalo vlastite tiskovine i s jednakim nepovjerenjem gledalo na predstavnike mornarice kao i na hrvatsko sitno građanstvo u nastanku. Ovo posljednje, k nacionalnoj je svijesti privlačeno razgranatim djelovanjem pod Laginjinim vodstvom kroz Istarsku posujilnicu, Družbu sv. Ćirila i Metoda, Hrvatski sokol i Čitaonicu (Bertoša, 2005; 110). Navedene su institucije od 1907. smještene pod zajedničkim krovom novoizgrađenog Narodnog doma u središtu grada (Dobrić, 2003a; 78) čije simboličko značenje nije promaklo kolovođama poratnog fašističkog divljanja tijekom kojega je spaljen (1920). Najvažnije mobilizatorsko sredstvo hrvatsko-slovenskog političkog pokreta, *Naša slo-*

ga, iz Trsta je premještena u Pulu 1899, što također na svoj način svjedoči o porastu uloge južnoistarskog grada u očima nositelja hrvatske nacionalne mobilizacije u Istri.

Zaključak

Kompleksnu je sliku svakodnevice austrijske Pule, naravno, nemoguće u potpunosti dočarati, neovisno o opsegu teksta. Grad se, pred očima svojih stanovnika, danomice mijenjao, izgrađivao, prilagođavao novim okolnostima i potrebama. Društveni slojevi popunjavani su novim doseljenicima koji su se uglavnom prilagođavali zatečenom stanju, ali su ga neosporno i mijenjali. Na prethodnim stranicama, oslanjajući se na postojeće povijesne studije, skicirane su osnovne odrednice razvoja Pule kao glavne ratne luke, ali ovo osebujno razdoblje gradskog razvoja, dokončano propašću Monarhije, još nije historiografski obrađeno na zadovoljavajući način. Dok je velika pažnja poklonjena razvoju ratne mornarice i brodograđevne industrije, a urbanistički je razvoj također opisan u više kvalitetnih radova, izučavanje društvene povijesti Pule i Puljštine nije suviše odmaklo od starijih povijesničarskih prinosa i kompiliranja podataka iz memoarske literature. Ostaje stoga nada kako će buduća sustavna istraživanja doprinijeti stvaranju potpunije slike o nekadašnjoj, „kozmpolitskoj“ Puli.

Literatura

- Arambašin, Tatjana (1996). *Koliki su te voljeli, moja Pulo*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Bahr, Herman (1991). *Dalmatinsko putovanje*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Balota, Mate (2005). *Puna je Pula*, Pula: Amfora press.
- Benussi, Bernardo (2002). *Povijest Pule u svijetlu municipalnih ustanova do 1918. godine*, Pula: Zavičajna naklada Žakan Juri.
- Bertoša, Miroslav (2003). *Trbuh Pule potkraj XIX. stoljeća*, Istra, Jadran, Sredozemlje: feljtoni, elzeviri, kolumne, Zagreb: Durieux.
- Bertoša, Miroslav (2005). *Usponi i sutoni, Pula: tri tisućljeća mita i stvarnosti*, Pula: C.A.S.H.
- Dobrić, Bruno (2003a). *Kultura čitanja i nacionalni pokreti: čitalačka društva i knjižnice u Puli u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća*, Pula: C.A.S.H.
- Dobrić, Bruno (2003b). „Stare pulske kavane“, *Hrvatska revija*, god. (3), br. 4, Zagreb: Matica hrvatska.
- Duda, Igor (2000). „Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 32–33, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Dukovski, Darko (2010). „Počeci suvremenoga gradskog života Puljana na prijelomu stoljeća s posebnim osvrtom na „arsenalote“ (1890–1910)“, u: *Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli*, Zbornik radova s međunarodnog skupa prigodom 150. obljetnice osnutka C. kr. pomorskog arsenala, Pula: Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“.
- Dukovski, Darko (2011). *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, Pula: Istarski ogranak društva hrvatskih književnika.
- Höbelt, Lothar, (1987). *Die Marine, Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, sv. V, *Die Bewaffnete Macht*, Wien: Verlag der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Horvat Kiš, Franjo (2002). *Istarski puti*, Zagreb: Dom i svijet.
- Krizmanić, Attilio (2010). „Utjecaj smještaja Arsenala na prostorni razvitak Pule“, u: *Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli*, Zbornik radova s međunarodnog skupa prigodom 150. obljetnice osnutka C. kr. pomorskog arsenala, Pula: Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“.

- Lauro-Aiello, Giuseppe (1931). *Pola: monografia storica*, Trieste: Associazione Nazionale Mutilati ed Invalidi di Guerra, Sezione provinciale di Pola.
- Luciani, Tomaso (1876). *Pola*, Notizie storiche di Pola, Poreč: Tipografia di Gaetano Coana.
- Mandić, Davor, (2010). „Utjecaj razvoja brodogradilišta Uljanik na demografsku sliku Pule od 1856. do 2001. godine“, u: *Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli*. Zbornik radova s međunarodnog skupa prigodom 150. obljetnice osnutka C. kr. pomorskog arsenala, Pula: Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“.
- Raffael, V., urednik (1912). *Nozioni di geografia e storia della Città di Pola. Cenni sui luoghi vicini, Dignano compresa.*, Pola: Tipografia moderna Silvio Volpi.
- Perović, Branko (2006). „Luka Pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u zaljevu 1850–1918)“, u: *Iz povijesti pulske luke*, zbornik radova, Pula: Lučka uprava.
- Pola, seine Vergangenheit, gegenwart und Zukunft. Eine Studie*, (1886). Wien, Carl Gerold's Sohn.
- La popolazione di Pola nel 1880: Resoconto desunto dal censimento generale della popolazione secondo lo stato del 31 dicembre 1880*, (1881) Pula – Rovinj: Bontempo e C.
- Rudelić, Ivan, (2005). „Tifus, trbušni“, *Istarska enciklopedija*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Wiggermann, Frank (2003), „‘Due città in una’. Pola, le sue istituzioni e l’I.R. Marina da guerra nei decenni precedenti la Prima guerra mondiale“, *Atti*, sv. XXXIII, Rovinj: Centro di ricerche storiche.
- Wiggermann, Frank (2004). *K.u.K. Kriegsmarine und Politik. Ein Beitrag der italienischen Nationalbewegung in Istrien*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Zuccoli, Sergio (1970). *Pola dell’altro ieri: Il quartiere di S. Policarpo*, L’Arena di Pola, god (26), br. 28, Gorizia, Libero Comune di Pola in esilio
- Yriarte, Charles (1999). *Istra & Dalmacija: putopis*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus.